

Проф. др СИНИША МИШИЋ
Филозофски факултет
Београд

ПОТАРЈЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Како је још Танасије Пејатовић, сада већ давне 1902. године, приметио: долина Таре и њен слив су карстног типа који детерминишу кањони, вртаче, заравни и поља.¹ Потарје чини долина реке Таре стиснута између великих планина: Комови, Обзир, Дурмитор, Сињавина и Бјеласица. Тара настаје од Опасанице и Веруше на западној страни Комова, а површина слива износи 1.899 км квадратних. Најпространија долина Таре је у Горњем Колашину (између Колашина и Мојковца). Низводно, од села Бистрице Тара улази у свој чувени кањон, који је код Ограђенице дубок 1300 м. Села су и данас ту ретка, на десној страни Вишњица, Ђурђевића Тара и Левер Тара, а на левој Расково и Тепца. Слив Таре је незнатан, са десне стране значајнија притока је кањонска река Драга, а узводно Биоградска река.² У прошлости долина Таре је била важан путни правац, а захваљујући рударству једно време и важна рударска и трговачка област.

Још од времена Ст. Новаковића и Љ. Ковачевића траје интересовање српске историографије за овај простор. То интересовање је највећим делом везано за рудник и трг Брсково и Брсковску жупу.³ Овде ће нужно неке од већ познатих чињеница бити поновљене, а аутор ће настојати да да свој скромни

¹ П. Мркоњић /Танасије Пејатовић/, *Средње Полимље и Пошарје у Новойазарском санџаку*. Насеља српских земаља I, Београд 1902, 225-356.

² Исто, 241; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1972. 464-469; Ж. Шћепа-новић, *Средње Полимље и Пошарје*, Београд 1979, 9. 10.

³ Ст. Новаковић и К. Жиречек су Брсково стављали на Лим, али је исправну убијацију извршио Љ. Ковачевић, *Три Брсково и жупе Брковска и Љубовићска*, Глас СКА 30 (1891), 3-16. Сумње у убијацију Брскова на Тари је отклонио теренским истраживањем 1933. године. В. Ћоровић са А. Дероком (В. Ћоровић, *Брсково*, Гласник ГД 20. Београд 1934, 40-49). Том приликом је пописана топонимија и описан терен. Стручно рекогносцирање терена извршено је маја 1949 (Б. Вуловић, *Средњовековни људ, рудник и насеље Брсково*, Музеји 7, Београд 1952, 75-86). О жупи Брсково поред Љ. Ковачевића писали су и Ж. Шћепа-новић (*Средње Полимље и Пошарје*), као и Т. Бошковић, *Жупа Брсково*, Симпозијум: Сеошки дани Сретена

допринос у разјашњењу појединих питања. Зато се на познатим чињеницама нећемо задржавати више но што је неопходно.

Потарје је припадало Рашкој земљи и делило је њену политичку судбину. Близина Полимља, као баштинске земље Немањића, сигурно је вршила снажан утицај на долину Таре. Између 1250. и 1350. године рудник и трг Брсково биће један од најзначајнијих привредних центара Србије. Са слабљењем централне власти после Душанове смрти (1355) Потарје ће ући у састав области великог кнеза Војислава Војиновића, а после његове смрти (1363) у састав области његовог синовца жупана Николе Алтомановића. Након *расаја* Николе Алтомановића (1373) његове територије су поделили бан Твртко I Котроманић и кнез Лазар. Том приликом је део Потарја до Пода (Црних) ушао у састав босанске државе, а жупа Брсково и изворишни део Таре су припали Вуку Бранковићу.⁴ Касније ће овај део Потарја припасти породици Косача, а Брковска жупа ће остати у Деспотовини до њене пропасти. Овај део Потарја делиће политичку судбину области Бранковића. У турско време Потарје је највећим својим делом припадало Херцеговачком саниаку.⁵

Досадашњи истраживачи као сигуран помен жупе Брсково узимају податак из Дечанске хрисовуље о селима Јабучно и Палеж, где се за ово друго изричито каже да је у жупи Брсково.⁶ У ствари први помен ове жупе налазимо у Лимској повељи краља Уроша I, иако се овде Брсково не именује изричито као жупа. Међутим, израз *село у Брскову* се иначе у повељама користи да означи жупску припадност насеља.⁷ У Лимској повељи се Хумској епископији, у жупи Брсково, даје село Простјање (данас Прошћење) са засецима: Бистрица (село на левој обали Таре наспрам Гостиловине), Добрихнина (село Добриловина и манастир), Гостиловина (исто, северозападно низ Тару), Стрчна (заселак Прошћења), Плавковина (!), Селца и Јасеново.⁸ Село

Вукосављевића 16, Пријепоље 1995, 233–248. О руднику види С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Сјаро српско рударство*, Београд 2002.

⁴ Види ИСН 1–2, Београд 1981. 1982 са литературом. Уп. *Историјски атлас*, Београд 2002 (карте на стр. 48 и 49, аутор М. Благојевић).

⁵ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Сарајево 1982. 128.

⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880), 45; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад 1976, 68, 118.

⁷ Ово није усамљен случај, напротив жупа се најчешће и не именује директно (села у Попову, Ибру, Затрнави). Тврдња Ж. Шћепановића, *Средње Полимље и Пошарје*, 38 да се овде ради о крају неће бити тачна.

⁸ Љ. Стојановић, *Сјари српски хрисовуљи, акти...*, Споменик СКА 3 (1890), 9. Назив жупе и града потиче од хидронима брск – брзак. И данас у Црној Гори постоји река Брскут и село Брските. Име је арбанашког порекла. Мање је вероватно да је Брсково добило назив по Сасима из немачког града Брајзгауа, између осталог и због тога што се жупа под овим именом помиње

је имало и своју планину по имену Коњ (данас Коњиц).⁹ Из овога закључујемо да се становништво ових насеља, поред земљорадње, бавило и сточарством и то у значајној мери. Планина је била у заједничком власништву села и засеока и као таква припадала је заједничком сеоском атару. Оваквих примера има на више места у средњовековној Србији.¹⁰

У повељи је наведена и детаљна међа атара села Простјања са његових седам засеока. Атар је полазио од реке Таре у Пјаловину (непознат топоним, негде код Слатине), па узбрдо у Градац (код Сиге источно од Прошћења) и на студенац Бурен.¹¹ Данас постоји планина Бурењ, али и Бурењски до северно од Градца. Међа је одатле ишла цестом у Велику гору и Писану Јелу (данас истоимено село). Из Бурењског дола и данас води пут до Писане Јеле. Међа је одавде скретала на исток и преко Дедина Поља (данас на том простору постоји Камено поље), Угарч студенца (данас Угарча северно од планине Коњиц), Јелове Главе (Јелих Врх) и Белојевине (Беловина северо-источно од манастира Добриловина) избијала на Тару.¹² На левој обали Таре већина међника није очувана, али се на основу топонима Кричан (Кричко поље на Сињавини) може закључити да је међа ишла обронцима Сињавине од истока на запад приближавајући се Тари негде код данашњих села Доња и Горња Штитарица, завршавајући на истом месту одакле је кренула. Хумска епископија је у Брскову добила и планину Смречник, која се према међама налазила између Брскова, Равне Реке и њене притоке Бистрице.¹³ Ова планина је вероватно издвојена из заједничког власништва села или жупе и дата у баштину епископији хумској.

Неки аутори су сматрали да су ово међу жупе Брсково, а други да су у питању међе целокупног властелинства хумске епископије у жупи Брсково.¹⁴ И једно и друго тврђење није прецизно па тиме ни тачно. Ово нису међе жупе Брсково јер је она знатно већа од овог простора. У њен састав је сигурно улазио град Брсково, значи простор око данашњег Мојковца и Колашина. Јужна граница жупе Брсково је ишла до падина планине Бјеласице. Такође, видели смо да је село Палеж (Пали) у Брскову, што значи да је десна обала Љубовиће, у доњем току припадала жупи Брсково. Вранеш је припа-

већ половином XIII века када пада и долазак Саса. За ово тумачење имена уп. Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави*, Докторска дисертација, Београд 2003, 236.

⁹ Љ. Стојановић, *Сѣари срѣски хрисовуљи*, 9; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Пошарје*, 42.

¹⁰ О томе види М. Благојевић, *Планине и пашињаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966), 3–95.

¹¹ Љ. Стојановић, *Сѣари срѣски хрисовуљи*, 9.

¹² Види секције Пљевља и Колашин 1:50.000.

¹³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 106.

¹⁴ Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Пошарје*, 41; Т. Бошковић, *Жупа Брсково*, 235.

дао Љубовићи (Павино Поље, Томашево).¹⁵ Ту је била граница између ове две жупе. Од Томашева граница жупе Брсково иде на Писану Јелу и Добриловину, тако да међе атара Прошћења јесу и међе жупе Брсково на овом простору.¹⁶ Дакле жупа Брсково је обухватала проширену долину реке Таре од Колашина до Добриловине обухватајући са десне стране и простор десне обале доњег тока реке Љубовиће, а са леве стране Таре идући до обронака Сињавине. Ово је уједно и једини жупски простор у целом Потарју. Низводно од Добриловине је кањон реке Таре и насеља настала на овом простору: Ђурђевића и Левер Тара на десној обали и Тепца, као и град Пирлитор на левој, настала су овде захваљујући путу који је водио из Дубровника у Полимље (via Jesera).¹⁷ Насеља уз овај пут имају свој континуитет од античких времена (Левер Тара).

Град Брсково, који је сигурно старији од рудника, је вероватно своје почетке имао као жупски град који штити и контролише територију жупе. Име му је хидроним и значи брзак или слап. Нема снажне зидине (од 1 до 2 m дебљине) и можда је представљао и неку врсту летњиковца. Град постоји сигурно и пре 1254. године када се помиње већ развијени трг Брсково. Трг је био на данашњем локалитету Догањица и одвојен од тврђаве потоком Рудницом.¹⁸ И оваква локација упућује на то да је град настао пре трга, који је опет морао постојати бар деценију пре 1254. године. Значи тврђава је старија од трга и рудничког насеља које се развило захваљујући рударству. Поред већ наведене аргументације Љ. Ковачевића, В. Ћоровића и Б. Вуловића за убикацију Брскова у Потарју, а не Полимљу (К. Јиречек, Ст. Новаковић) у прилог овог решења треба истаћи и чињеницу да жупа Брсково, како се

¹⁵ Ж. Шћепановић, *Средњовековна села Јабучно и Палеж и граничне међе жупе Љубовиће*, ИЗ 27, 3–4, Титоград 1970, 399–404; С. Мишић, *Територијално-ујравна организација Полимља (XII–XIV век)*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 80.

¹⁶ У Лимској повељи се изричито каже да су то међе Прошћењу. Величина атара не би требала да буде проблем зато што је то насеље са 7 засеoka и на терену где је атар већи него у равничарским пределима. Ова насеља се баве и сточарством што такође утиче на величину атара. Хумско властелинство је на овом простору имало и планину Смречник (Турјак). Слично је дат атар Добре реке (М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 1880. 43–44).

¹⁷ Г. Шкриванић, *Путјеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 66; Д. Спасић, *Средњовековни ујврђени прадови њеваљској краја*, Гласник ЗМ 1, Пљевља 1999, 85, 86. Село и жупа Тара у Крушевском поменику (Ст. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, Гласник СУД 42 (1875), 148) су подаци из новијег времена и не могу се узети као сигуран податак посебно за жупу јер се у поменику види недоследност у употреби појма. Исто важи и за село Премћане забележено у истом поменику!

¹⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–I*, Београд 1929, 19; Б. Вуловић, *Средњовековни праг, рудник и насеље Брсково*, 77, 79.

види, није излазила на Лим и да је град Брсково био природно средиште ове средњовековне жупе.

Брсково је било најзначајнији српски рудник у XIII веку и најважније трговачко место. О брковском рударству сведочи и топонимија на Брскову: поток Рудница, Тврди поток, Мједено Гувно, Жаровница, Ливнице, Угљари, Вигњишта, Пржишта.¹⁹ О рударству у Брскову, које је било активно до краја XIV века, писало је више аутора, а посебно I. Воје, па се на овој проблематици нећемо задржавати јер при овом стању извора тешко да можемо штогод новог додати.²⁰

Брсково у XV веку више није активно и цело Потарје постаје незанимљиво трговцима. А путеви, они важни, се померају ван жупе Брсково. Поред престанка рударства, општем економском назадовању доприносе и политичке прилике: нестабилност и појава Турака, као и подела Потарја између Бранковића и Косача. Насеља, укључујући и Брсково, која су активна у XIV веку, у XV веку се не помињу, што не значи да нису постојала. Село Прошћење, као јако насеље је опстало, а у XV веку помиње се рудник Простење који вероватно има везе са Брсковом.²¹ Спадало је у царска добра (hassa). Северно од Мојковца помињу се села Лепенац и Сига која су сигурно постојала и раније у жупи Брсково. У Херцеговачком дефтеру помиње се село Доња Тепца (1475) које је припадало нахији Кукањ и имало 17 домова и 3 неожењена (71 становник).²² У истом се попису Доња Тепца помиње и као насеље које плаћа 285 акчи пореза на ситну стоку (570 грла).²³ У просеку то је 33 грла ситне стоке по кући што је мало за сточарско насеље, али уобичајено за земљорадничко.

¹⁹ Ову топонимију је пописао 1933. године В. Ћоровић (Брсково, 41), а потврдио је 1949. године Б. Вуловић, *Средњовековни траг, рудник и насеље Брсково*, 78. Маја 2000. године аутор је обишао Брсково и потврдио све наведене топониме на терену, њима треба додати и топоним Жари. Цео терен је 1983/1984. године разривен булдожерима због потреба савременог руника, тако да су многи остаци затрпани јаловином, између осталог и остаци цркве поред Руднице. Поред рекс су видљиве гомиле згуре, ту су радиле топионице, а узводно на Мрком Кршу има остатака старих рударских окана. Брковски град је у рушевинама, плато је обрастао дрвећем, а зидине местимично извирују изнад површине. Бедеми су у много горем стању него 1933. и 1949. године.

²⁰ Скрећемо пажњу на радове: I. Воје, *Brskovo in vrednost srebra v srednjem veku*, ZČ X–XI (1956–1957), 285–295; Исти, *Прилој проучавању гоматих широваца Србије у XIV и XV веку, као и шировачких веза са Дубровником*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год., Београд 1970, 87–102; Исти, *Фрагменти о Брскову*, ИЧ 29–39 (1982–1983), 93–100; С. Ћирковић–Д. Ковачевић–Којић – Р. Ћук, *Српско рударство*, Београд 2002, 22–27.

²¹ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави*, 237.

²² А. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 592.

²³ Исто, 22.

Насељеност Потарја није увек била иста. У предримско и римско доба посведочено је постојање насеља на Левер Тари.²⁴ У римско време ово насеље је имало одређени значај и због пута који ту прелази Тару. Такође, релативна близина већих насеља у римско доба, као што су у Полимљу на Коловрату и код Пљеваља у Коминима, сигурно су утицали позитивно на насељеност Потарја.²⁵ Са доласком Словена у планинским пределима Потарја се задржао један број староседеоца, на шта упућује и бројна топонимија. Срби су на Балкану настанили жупске пределе, па су тако настанили и жупски део Потарја – жупу Брсково. Током средњег века на насељеност Потарја трајно су утицала три фактора: 1. физички рељеф који није погодовао гушћем насељавању; 2. правци пружања средњовековних путева и 3. развој привреде, посебно рударства. Видели смо да на путном правцу Дубровник – Полимље, у делу кроз Потарје постоји континуитет насеља од античких времена (Левер Тара) иако ово није погодан простор за живот људи (мало обрадивих површина). Најгушће је у средњем веку, у Потарју, била настањена жупа Брсково. Из Лимске повеље се види да је село Прошћење имало седам засеoka, што говори о бурном демографском развоју овог насеља у првој половини XIII века. Жупа Брсково је једини простор у Потарју где су природни услови дозвољавали развој земљорадње, као главне привредне гране пре развоја рудника Брсково. И у време развијеног рударства, 1372. године једном дубровачком трговцу је у Брскову украдено 10 раоника, што показује потребу за овим оруђем у овом крају.²⁶ Земљорадња је и даље кључан чинилац демографског развоја.

Развој рудника је вишеструко утицао на демографску слику жупе Брсково. Прво ту су дошли Саси и донели свој начин живота, а за њима су дошли Дубровчани и Которани, а неки од њих су се и стално настанили у Брскову. Поједини Дубровчани су и половином XIV века (1348) овде имали своје куће, а појединци су куће изнајмљивали на годину дана.²⁷ У другој половини XIII века Брсково је најјаче рударско и трговачко место у Србији, а сигурно је и демографски једно од најразвијенијих места. Развој трговине је привлачио и домаће људе из ближег окружења, интензивирао саобраћај и промет људи и роба између Дубровника и Брскова, као и Брскова и унутрашњости. Поред већ поменутог пута, фреквентан је био и пут од Дубровника за Оногшт, па у Морачу, Колашин и Брсково, а одатле у Полимље (Лим,

²⁴ М. Војиновић, *Пљеваљски крај. Прошлост и њорекло сџановнишћва*, Пљевља 1999, 121.

²⁵ А. Цермановић-Кузмановић, *Муниципалитет С. и њеова проблематика у свейћу археолошких и еџиграфских сџоменика*, Старићар 19 (1968), Београд 1969, 101–111.

²⁶ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 57.

²⁷ И. Воје, *Фраиментии о Брскову*, 96.

Пријепоље).²⁸ Можемо претпоставити да је демографски успон који је почео почетком XIII века и који је појачан отварањем рудника Брсково, потрајао до краја XIV века.

Током XV века Потарје доживљава демографски застој изазван опадањем производње Брскова и замирањем трговине. Такође долазак Турака у Потарје (1396) утиче на демографска кретања и на опадање становништва. Већ почетком XV века Дубровчани избегавају Брсково и повлаче се из њега, а 1433. године га наводе као напуштено трговачко место.²⁹ После опадања Брскова (и пада броја становника) жупа Брсково је наставила да живи у промјењеним околностима. У попису крајишта Иса-бега Ишаковића, као хас се наводе села Простење (Прошћење), Стричина и Рујковина. Као део тимара наводе се села: Отмичево (локалитет Отмичевац источно од Колашина) са 11 домова и једном удовицом, Штитарица (Горња и Доња Штитарица код Мојковца) са 4 дома, једном удовицом и једним нежењеним, Сига (северозападно од Мојковца) са 4 дома, Лепенац (северно од Мојковца) са 17 домова, Липова (Горња и Доња Липова северозападно од Колашина) са 4 дома и једним нежењеним.³⁰ У пет наведених села било је 44 дома, од тога 4 дома удовица или нежењених. Укупно 164 становника што по насељу чини просек од 33 становника. Према усвојеној категоризацији и највеће од ових села (17 домова) спада у категорију мањих насеља, а три су у категорији такзованих патуљастих села. Овај податак, мада на малом узорку, посредно говори о густини насељености Брсковске жупе у XV веку. Први турски попис Херцеговине, на овом простору сем села Доњих Тепаца, не пописује земљорадничка насеља, већ влашке катуне. И то на једном ширем подручју које не захвата само Потарје, али део ових катуна *зимује* или *леиује* на простору Потарја.³¹ Из ове чињенице се може закључити да је део земљорадничког становништва нестао, а да су тај простор попунили сточари. На простору који окружује Потарје, 1475. године било је 6 нахија (Кричка, Матаруга, Кукањ, Горња Морача, Комарница и Пива) са 52 катуна (највише у Пиви 19 и Комарници 18), што представља око 6.800 људи.³² Ово је велики простор за оволико људи, али треба имати у виду да је то сточарско становништво, а да је простор планински са мало обрадивих површина.

²⁸ Р. Ђук, *Караванске станице у Полињу у средњем веку*, Милешевски записи 2 (1996). Пријепоље, 1997. 7–24.

²⁹ К. Лиречек, *Историја Срба II*, Београд 1978, 425.

³⁰ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 13, 22, 58, 59.

³¹ Један цемат из нахије Комарнице зимује на подручју Таре, а цемати из Мораче и Пиве зимују у Колашину. Види А. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 58, 70–80.

³² Статистички подаци на основу А. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 26–80.

У самој жупи Брсково у ово време вероватно није било пуно више становника, вероватно и мање.

Поред дела властелинства хумске епископије у Потарју је било више црква и манастира. У Брскову је постојала бар једна католичка црква. Њени остаци су 1949. године били јасно уочљиви у близини царинарнице, на Догањици.³³ Црква је била осликана. У кањонском делу Таре, на самом крају жупе Брсково налази се манастир Светог Ђорђа (Добриловина). Турци су 1592. године дозволили оправку ове цркве, али је она знатно старија. Низводно, на десној обали Таре, налази се манастир Свете Богородице (Довоља), који је поменут 1513. године, али је сигурно постојао у XV веку, ако не и раније. У Ђурђевића Тари на десној обали Таре налази се манастир Светог Арханђела Гаврила. Он је 1591. године обновљен, али такође потиче из ранијег периода.³⁴ Ови манастири су засновани у средњем веку и сведоче о јакој монашкој заједници у кањону Таре. Ово посредно сведочи о слабој насељености тог простора јер је познато да су манастири оснивани у *иус-иитијама*, то јест у забаченим и мирним пределима.

Потарје је у средњем веку било значајна област старе српске државе. Од најранијих времена је улазило у састав Србије. Једина жупа у Потарју била је Брсково на простору од Колашина до Добриловине и до леве обале доњег тока Љубовиђе. Ту је настао и први значајни рудник и велики трг Брсково који је од 1250. до 1350. године био једно од економски најактивних места Србије. У истом периоду Потарје је доживело буран демографски развој да би у XV веку дошло до наглог опадања.

Siniša Mišić

POTARJE IN THE MIDDLE AGES

Summary

Župa Brskovo spread along the valley of the river Tara from Kolašin to Dobrilovina, comprising on the right side the territory up to the right bank of the river Ljuboviđa near Tomaševo, and on the left side of the river Tara up to the slopes of Sinjavina. It was mentioned for the first time in the year 1254, when the village Prostjanije (Prošćenje) with seven hamlets were donated to the church estate of Hum. The main settlement in župa was the town Brskovo, while since

³³ Б. Вуловић, *Средњовековни град, рудник и насеље Брсково*, 80.

³⁴ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз њовесницу српског народа*, Београд 1950, II, 100–101, 104.

the middle of the XIII century near by the town developed a mine and a market under the same name. Mining and trade declined until the beginning of the XV century.

Potarje was inhabited in the prehistory as well as in the antique period, especially in a part where the road leading from Dubrovnik to Polimlje was passing the river Tara (Lever Tara, Pirlitor, Tepca). The greatest density of population in the župa of Beskovo, as well as in Potarje, was in the period of economic prosperity in Brskovo mining and trade. Communities of cattle-breeders have been dominating here in the second half of the XV century, with their katun settlements and organization. In this period Potarje was less inhabited than in the XIV century. In the canyon of Tara there were developed strong communities of monks in several important monasteries (Dobrilovina, Dovolja, St. Archangel).